

JANEZ FERKOLJ

Vest, zrcalo večnosti

Uvod

Vest je za človeka kakor okno, odprto v večnost. To okno pa nam hkrati omogoča pravi pogled na vsakdanje dogodke. Vest je organ, ki nam pomaga konkretne dogodke videti v luči večne in vedno nove zapovedi, da delamo dobro. Vest je organ, s katerim spoznavamo, kako naj večno in neskončno dobro udejanjamo v času. A to še ni vse. V religioznem smislu nam vest pomaga zavestno živeti v Božji navzočnosti. Pred očmi Vsevidnega in Vsevednega spoznavamo svojo dejansko resnico, svojo človeško krhkost in svojo poklicanost k nečemu višjemu: da bi ljubili in bili ljubljeni, kakor pravi sv. mati Terezija. Po njeni besedi je Bog »tihi poslušalec naših pogovorov in nevidni gost pri vsakem obedu«. Bl. kardinal Newman vest povzame z besedami: »Vest ni sodba o spekulativnih resnicah ali abstraktnih naukih, temveč se nanaša neposredno na ravnanje, na nekaj, kar je treba narediti ali ne narediti.«¹

Dostojanstvo npravne vesti

Drugi vatikanski cerkveni zbor je v svoji pastoralni konstituciji Cerkev v sedanjem svetu (*Gaudium et spes*) »dostojanstvo npravne vesti« jedrnato opisal s temi besedami: »V notranjosti svoje vesti odkriva človek postavo, ki si je ne daje sam, temveč se ji mora pokoravati. Glas te postave ga vedno kliče, naj ljubi in dela dobro ter se izogiblje zlega in, kadar je potrebno, zazveni ušesom:

stori to, izogni se onemu. Kajti človek ima v svojem srcu od Boga zapisano postavo. Ravno v poslušnosti tej postavi je človekovo dostojanstvo in po tem bo človek tudi sojen (prim. Rim 2,14-16). Vest je človekovo najbolj skrito jedro in svetišče, kjer je čisto sam z Bogom, čigar glas zveni v človekovi notranjosti. Po vesti se na čudovit način razodeva tista postava, ki se izpolnjuje v ljubezni do Boga in do bližnjega (prim. Mt 22,37-40; Gal 5,14). Zvestoba do vesti povezuje kristjane z ostalimi ljudmi pri iskanju resnice in pri pravilnem reševanju tolikernih nravnih vprašanj, ki se pojavljajo v življenju posameznikov in družbe« (CS 16).

Koncilski teolog Joseph Ratzinger – papež Benedikt XVI. je v svojem komentarju k prvemu poglavju prvega dela *Gaudium et spes* zapisal: »Od Newmana in Kierkegaarda naprej je vest z novim močnim poudarkom v središču krščanske antropologije. Spisi obeh pa hkrati na povsem nov in dotlej nepoznan način odkrivajo posameznika, ki ga Bog kliče neposredno. V svetu, v katerem je komaj še mogoče spoznati Boga, zmore posameznik po glasu vesti neposredno zaznati Boga.«² Celó v primeru zatemnitve vrednot in krize človeškega duha glede pojmovanja dobrega se je mogoče sklicevati na Rim 2,14sl., kjer apostol Pavel izraža prepričanje, da je *postava zapisana v človeško srce*. »Če pa je večnost v tebi čisto blizu, resda še ne najdeš tega, kar si izgubil, kajti to je mogoče šele v večnosti, vendar ni manj večno gotovo, da boš tisto spet prejel za večno. In tako je večnost čisto blizu tebe. Kako blizu, ti bo pokazala neka druga okoliščina. Kdorkoli je zaslužil kazen, se je boji, je rekel neki modrec; a kdorkoli se je boji, jo že prestaja.«³

Pri filozofu Bergsonu najdemo izraz *élan vital* (življenjski zanos/polet), ki povzema njegovo misel in predpostavlja prožnost človekovega duha, duše in dejavne vesti. »Ravnovesje, ki si ga sleherna družba izgradi v obliki svoje moralne sheme, je zgolj površinsko. Posameznik ga kajpak išče in se vtiska vanj, ker mu to daje občutek varnosti. Ne zaveda pa se, da se v njem ziblje, tako kot alge v morju, zgolj s svojim zunanjim jazom, trdnost pa mu v resnici zagotavlja njegov notranji privez, zasidran navznoter. A to trdnost mu, to njegovo notranje ravnovesje, nenehno jemlje

družba, ki mu v zameno ponuja svoj 'socialni jaz'. Le-ta postaja tako brezpogojna sestavina naše osebnosti, da brez njega ne more shajati noben 'Robinzon', najsi je še tako brezupno prikovan na svoj samotni otok. Tudi največjega puščavnika zasleduje njegova družbena domišljija v notranjost celice, kamor sicer ne pusti vstopiti živi duši. Družbeno življenje postavlja pravila, kjer je nevarno biti izjema. V vseh časih so živeli izredni ljudje, v katerih se je utelešal visok moralni vidik. Še preden so nastopili krščanski svetniki, je človeštvo poznalo grške modrijane, izraelske preroke, budistične Arahante in druge. Nanje pomislimo, kadar govorimo o dokončni morali, ki bi jo lahko imenovali absolutno. Že to je samo po sebi značilno in poučno. Skoznje zaslutimo razliko v naravi in ne samo v stopnji, razliko med moralo, o kateri smo govorili doslej, in med tisto, ki se ji nameravamo posvetiti zdaj, med tem, kar si predstavljamo kot najmanj in največ, med dvema mejnima situacijama. Prva morala je toliko bolj čista in popolna, kolikor bolj izraža neosebne obrazce, medtem ko se mora druga, če hoče biti resnično popolna, utelesiti v neki poklicani osebnosti, ki nam postane vzor /.../ Zakaj so imeli svetniki vselej posnemovalce in zakaj so veliki ljudje za sabo potegnili množice? Niso zahtevali ničesar in vendar so dobili vse. Ni jim bilo treba posebej spodbujati, dovolj je bilo, da so bili: njihov obstoj je bil že (v)poklic. V tem vidimo značilnost te druge morale. Medtem ko naravne zapovedi izvajajo pritisk in vleko, pa se v vrhunski in popolni morali pojavi klic.«⁴

Vest kot Kristusov namestnik

Poznamo znameniti Newmanov stavek iz pisma vojvodi v Norfolku: »Če bi moral – kar je nadvse neverjetno – zapeti zdravico religiji, bi nazdravil papežu. A najprej vesti in šele nato papežu!«⁵ Središčni pojem pri Newmanu je resnica. Pojem vesti pa je osrednjega pomena zato, ker je v središču njegovega iskanja resnica. Blaženi John Henry Newman velja za »učitelja vesti, *doctor conscientiae*«. Na drugem mestu bl. Newman zatrdi: »Pripominjam

naslednje: Vest je praktično vodilo (dictate), zato je navzkrižje med njo in papežev avtoriteto mogoče samo tedaj, kadar papež izda zakone ali posamezne odredbe in podobno. Ampak papež ni nezmotljiv ne v svojih zakonih, ne v svojih odredbah, ne v svojih političnih dejanjih, ne v svojem upravljanju, ne v svoji javni politiki. Noben katoličan ne bo nikdar trdil, da so bili papeži nezmotljivi v teh dejanjih.«⁶ Avtoriteto vesti postavlja na prvo mesto, rekoč: »Vest je prvi Kristusov namestnik.« »Vest je postava našega duha, ki pa presega našega duha; postava, ki nam daje ukaze, naznačuje odgovornost in dolžnost, strah in upanje /.../. Vest je poslanica Njega, ki nam v svetu narave kakor tudi v svetu milosti govori skozi tančico, nas poučuje in vodi. Vest je prvi od vseh Kristusovih namestnikov« (KKC 1778).

Apostol Pavel piše Efežanom: »Kristus je glava Cerkvi, svojemu telesu, ki mu je odrešenik« (Ef 5,24). Zato je za živost vesti neobhodno potrebna naša zraščenost s Cerkvijo, *anima ecclesiastica*. Silovitost in nezadržnost prodiranja Cerkve v svet kipi in vre iz neizčrpnega studenca troedinega Boga. Veliki teolog Hans Urs von Balthasar postavlja načelo: čim bolj hoče kristjan delovati v svetu, tem bolj se mora potopiti v središče. Postati mora cerkven človek. Cerkev sama pa je poseben prostor Kristusove navzočnosti v svetu. Balthasar ponovno zatrjuje, da mora imeti Cerkev, ki naj se razcveti v svoji poslanosti v svet, najprej svoje notranje jedro. Jedro ni nekaj nejasnega ali polimorfnega, marveč je nekaj jasno določenega. »Od tega je odvisno: treba je nekaj biti, da bi nekaj storili« (Goethe). Odprtost Cerkve svetu, seveda; toda odprtost Cerkve svetu. Kristusovo telo mora biti to edinstveno, nadvse najčistejše telo, da bi moglo vsem postati vse. Notranji prostor Cerkve kot »*hortus conclusus, fons signatus*« je ravno zato, da obstaja nekaj, kar se ne more odpirati in razsipavati. Cerkev ne more izvrševati svojega poslanstva v svetu, če ne skrbi za izoblikovanje svojega notranjega prostora. Čim bolj se Cerkev odpira svetu, tem bolj se zaveda, kako mora najprej sama v sebi izoblikovati notranje jedro; to pomeni, da morajo kristjani postati zares »cerkveni ljudje«, da morajo »čutiti s Cerkvijo«. Cerkev je območje, v katerem si je

človeštvo začelo privzemati in si vedno znova privzema primeren lik, s katerim odgovarja Božji besedi.⁷

Glas vesti obdaja tihota in tihota je tudi kakor tančica skrivnosti, ki zastira nedopovedljivo lepoto in trdnost vere. Sv. Janez Pavel II. nam je v dediščini svojih zapisov z duhovnih vaj zapisal: »Kadar se srečamo s skrivnostjo, moramo pričakovati različne človeške odzive. Zato je treba znati razlikovati skrivnost (to, kar presega naše razumevanje) od težave ali nasprotja. Prve ne smemo skrčiti na drugo. Skrivnost je tisto, kar ostaja za pregrado našega razumevanja, ki pa je lahko vseeno usmerjeno k njej. Razumevanje ali vsa vprašanja. Skrivnost pri izvirnem grehu je in ostaja odnos med svobodno voljo in milostjo, pa tudi odnos med večno Božjo modrostjo in ljubeznijo do stvarjenja. Pri skrivnosti še bolj jasno vidimo, da je Bog človeku namenil življenje na nadčloveški ravni. Življenje je čas, ko se odloča o človekovem zveličanju ali pogubljenju. Vendar pa zaradi različnega deleža milosti, danega človeku, njegove dobre ali slabe volje, razločevanja, jasnosti vesti, sodba o njegovi krivdi znova preide v območje skrivnosti. Zato lahko človeka sodi samo Bog. Vsekakor moramo živeti v strahu božjem in razvijati tenkočutno vest. Prav tako moramo vedno imeti pred očmi Božjo postavo, zapovedi in skrivnost opravičenja v Kristusu. Na človekovo vest v stanju padle narave je Bog najprej posvetil z lučjo dekaloga, nato pa je Kristus sam povedal, da je najvažnejša od vsega ljubezen. Zato moramo, kot uči Psalm 118, neprestano premišljevati moralno postavo in na vsako zapoved gledati v luči največje zapovedi.«⁸

Samo ljubezen je vredna vere. »Krščanska ljubezen ni beseda – niti zadnja beseda sveta o sebi, ampak dokončna beseda Boga o sebi in s tem tudi o svetu. Besedo sveta na Kalvariji prešine povsem druga beseda, ki je svet za nobeno ceno noče slišati. Kajti svet hoče živeti in vstati, preden umrje, medtem ko želi Kristusova ljubezen umreti, da bi vstala onkraj smrti, v smrti, v stanju Božjega. Vstajenje v smrti se ne pusti priključiti, uporabiti in vleči s tukajšnjim bežnim življenjem. Življenje sveta, ki hoče živeti, preden umrje, v sebi ne najde nobenega upanja, da bi časno naredilo za večno. Volji

do življenja, ki ima v posesti svet, Božja beseda v Jezusu Kristusu prinaša edino, nepredvidljivo upanje, navzoče onkraj vseh možnih izgradenj sveta.«⁹

Sv. Janez od Križa nas opozori na temo, v katero se po življenju po vesti zavije vse zemeljsko. »Ko se duša očisti čutnih nagnjenj in poželenj, doseže duhovno svobodo, v kateri si pridobiva dvanajstere sadove Svetega Duha. Zdaj je tudi čudežno oteta iz rok treh sovražnikov: hudega duha, sveta in mesenosti. Ko sta namreč ugasnila slast in čutni užitek ob stvareh, nimajo niti hudi duh niti svet niti čutnost nobenega orožja več in nobene moči nad duhom. Te suhote povzročajo, da živi duša v čisti ljubezni do Boga, saj je k delovanju ne nagibata več užitek in slast ob delu samem, kot se je morda dogajalo tedaj, ko je še uživala takšno slast, ampak edinole želja, da bi ugajala Bogu. Nič ni več domišljava in samozadovoljna, kot se je rado godilo, ko ji je šlo dobro, marveč je zaskrbljena in v strahu zase, ker ni več zadovoljna sama s seboj. V tem pa je tisti sveti strah, ki varuje in množi čednosti. Ta suhota izničuje, kot že povedano, tudi naravno poželjivost in živahnost /.../ V suhoti noči rasteta v duši misel na Boga in skrb, da mu ni po volji ... Preostane ji skrb, kako bo služila Bogu. To pa je Bogu nadvse prijetna stvar, kot pravi David: ‚Moja daritev, o Bog, je skesan duh‘ (Ps 50,19).«¹⁰

Oblikovanje vesti

Kakor lahko vidimo pri Newmanu, je prizadevanje za iskanje resnice v poslušnosti notranjemu glasu vesti človekova poglobljena naloga. Dobro oblikovana vest je pravilna in resnicoljubna. Svoje sodbe oblikuje razumno, v skladu z resnično dobrim, kakor hoče Stvarnikova modrost. Vsakdo je dolžan uporabljati sredstva za oblikovanje svoje vesti.

»Vzgoja vesti je naloga vsega življenja. Že od prvih let naprej prebuja otroka k spoznavanju in izvrševanju notranje postave, spoznane po vesti. Razumna vzgoja uči človeka krepostnosti; varuje ga pred strahom, sebičnostjo in napuhom, pred občutkom

krivde in vzgibi samovšečnosti, porojenimi iz človeških slabosti in napak, ali pa človeka vsega tega ozdravlja. Vzgoja vesti zagotavlja svobodo in poraja mir srca.« Tako nas uči Katekizem katoliške Cerkve (1784) in nadaljuje: »Pri vzgoji vesti je Božja beseda luč na naši poti; usvajati si jo moramo v veri in molitvi in jo udeležiti v življenju. Tudi moramo svojo vest izpraševati ob pogledu na Gospodov križ. Podpirajo nas darovi Svetega Duha, pomagajo nam pričevanja in nasveti drugih, vodijo nas nauki, ki jih potrjuje Cerkev« (KKC 1785).

Prav slednje je za oblikovanje vesti ključnega pomena. Cerkveno učiteljstvo je zlasti od koncila dalje vedno znova poudarjalo pomen pravilno oblikovane vesti. Sv. Janez Pavel II. je v svoji okrožnici *Veritatis splendor* (Sijaj resnice) to posebej obravnaval. Papežu je uspelo antropocentričnost in teocentričnost povezati med seboj in ju spojiti: »Razum zajema svojo resnico in svojo avtoriteto iz večne postave, ki ni nič drugega kakor Božja modrost /.../ Naravni zakon /.../ ni nič drugega kakor luč razuma, ki jo je v nas vlil Bog« (št. 40). Srčika te okrožnice, filozofsko in teološko enako pomembna, je veliki odlomek o mučeništvu (št. 90–94). Če ni ničesar, za kar je vredno umreti, potem je tudi življenje postalo prazno. Samo če obstaja absolutno dobro, za kar je vredno umreti, in če obstaja to, kar je stalno slabo in ne postane nikoli dobro, je človek potrjen v svojem dostojanstvu in smo zavarovani pred diktaturo ideologij. Mučenci so največji pričevalci vesti. Pomislimo na sv. Tomaža Mora ali sv. Janeza Fisherja in toliko drugih v našem času!

Življenje puščavnikov je velika šola vesti. V življenju sv. Antona Puščavnika beremo: »Anton se je nato sam, kot je imel navado, umaknil v svoje samotišče, poglobil askezo ter vsak dan vzdihoval, ko je razmišljal o bivališčih v nebesih (prim. Jn 14,2); hrepenel je po njih in obenem motril minljivost človeškega življenja. Tudi ko je hotel jesti, spati ali ko je šlo za druge telesne potrebe, ga je bilo sram, saj je pomislil na razumni del duše. Pogosto se je v trenutku, ko je hotel jesti, skupaj z vrsto drugih menihov spomnil na duhovno jed (prim. 1 Kor 10,3); opravičil se je in odšel proč od njih, saj se mu je zdelo, da bi zardel, če bi ga drugi videli, kako jé.

Jedel je torej na samem, zaradi telesne potrebe, pogosto pa tudi z brati; pred njimi ga je bilo sicer sram, vendar se je opogumil zaradi koristnosti takšnih pogovorov (prim. Ef 6,20; 1 Tes 2,2). Govoril je, da je treba ves svoj prosti čas posvetiti duši, bolj kot telesu; da je treba zaradi potrebe sicer pustiti telesu nekaj trenutkov, na splošno pa prosti čas posvetiti duši in iskanju koristi zanjo. Tako je telesne slasti ne bodo potegnile za seboj, temveč bo raje telo služilo njej (prim. 1 Kor 9,27). Tako je namreč govoril Odrešenik: «Ne skrbite v duši, kaj boste jedli, in ne za telo, kaj boste oblekli. Zato tudi ne iščite, kaj boste jedli in kaj boste pili. Ne delajte si s tem skrbi! Vse to namreč iščejo narodi sveta. Vaš Oče vendar ve, da to potrebujete. Išcite rajši njegovo kraljestvo in vse to vam bo navrženo» (Lk 12,22-31; prim. Mt 6,31-33).¹¹

Molitev oblikuje vest in človeka pripravlja za sobivanje z drugimi, stvarstvom in Stvarnikom. »Pri meni si in jaz sem pri tebi v tvoji molitvi. Če pravim: pri tebi, ne bodi začuden; kajti če me imaš rad in če me imaš rad, ker sem Božja podoba, sem tudi jaz pri tebi, kot si ti pri meni. Vse, kar si v sebi, sem tudi jaz. Tvoja razumna duša je pravzaprav Božja podoba. Tako tisti, ki išče v sebi Božjo podobo, tam prav tako kot sebe išče svojega bližnjega, in kdor jo v sebi najde, ker jo je iskal, pozna takšno, kot se nahaja v vsakem človeku /.../ Če torej vidiš sebe, vidiš mene, ki nisem nič drugega kot ti; in če ljubiš Božjo podobo, ljubiš mene kot Božjo podobo; in jaz te ljubim, ko ljubim Boga. Tako iščoč tako isto stvar, stegujoč se k isti stvari, sva vedno drug drugemu blizu v Bogu, ki se v njem ljubiva.«¹²

Eden izmed paradoksov, ki jih je Henri de Lubac omenil iz življenja iz vere v svoji knjigi *Paradoxes*, se glasi: »Zvečer imejmo vedno v sebi svežino jutra.«¹³ Sveža, mirna vest na večer dneva ali življenja je pogoj za blagodejen človekov počitek. Tomaž Kempčan nas opozori na štiri reči, ki prinašajo velik mir: »Sin, prizadevaj si, da boš rajši spolnjeval voljo drugih kakor svojo. Vedno imej rajši manj kakor več. Vedno išči nižje mesto in se skušaj vsem podrejati. Vedno želi in moli, da bi se Božja volja v tebi zgodila v celoti.«¹⁴ K hoji za Kristusom nam podarja dvojno molitev za mir srca, vesti.

Molitev zoper slabe misli: »'Gospod, moj Bog, ne oddaljuj se od mene; moj Bog, ozri se name in mi pomagaj' (Ps 70,12), kajti prazne misli in hudi strahovi me obhajajo in mučijo mojo dušo. Kako jih bom brez škode prestal, kako jih bom premagal? Jaz bom hodil pred teboj, pravi (Gospod), in bom ponižal bahače na zemlji (prim. Iz 45,2-3). Stori, Gospod, kakor praviš, in izpred tvojega obličja naj zbežijo vse slabe misli. To je moje upanje in edina tolažba, da se v vsaki nadlogi zatečem k tebi, zaupam vate, tebe iz dna srca kličem na pomoč in potrpežljivo čakam na tvojo tolažbo.« Molitev za razsvetljenje duha: »Razsvetli me, dobri Jezus, z jasnino notranje svetlobe in preženi iz doma mojega srca vso temo. Odvrčaj mojo pogostno raztresenost in odpodi vsiljive skušnjave. Bojuj se srčno zame in preženi hude zveri, se pravi zapeljiva poželenja, 'da bo mir v tvoji moči' (Ps 121,7) in obilje tvoje hvale v svetišču, to je, v čisti vesti. Zapovej vetrovom in viharjem, reci morju: Miruj! In burji: ne razsajaj! In nastala bo velika tišina (Mr 4,39). 'Pošlji svojo luč in resnico' (Ps 42,3), da bosta sijali na zemljo, kajti pusta in prazna (prim. 1 Mz 1,2) zemlja sem, dokler me ti ne razsvetliš! Razlij milost od zgoraj, oblij moje srce z nebeško milostjo in odpri studence pobožnosti, da namočijo obličje zemlje in rodijo dober in najboljši sad! Dvigni mi duha, ki ga teži breme grehov, in vse moje hrepenenje usmeri k nebeškim dobrinam, da bom okusil slast nadnaravne blaženosti in mi bo žal misliti na zemeljske stvari. Odtegni in iztrgaj me vsaki minljivi tolažbi ustvarjenih reči, ker nič ustvarjenega ne more do kraja umiriti in potolažiti mojega hrepenenja. Združi me s seboj z nerazdružno vezjo ljubezni, ker samo ti ljubečemu zadoščaš in je brez tebe vse drugo ničevno!«¹⁵

Kardinal Robert Sarah, prefekt Kongregacije za bogoslužje in disciplino zakramentov, nam svetuje glede vzgoje vesti za bogoslužje obhajilo in oznanjevanje Kristusove blagovesti: »Za naš rod velja resnično opozorilo. Če razum ne bo znal več zapreti oči, če ne bomo več znali umolkniti, bomo prikrajšani za skrivnost, njeno svetlobo, ki presega temo, njeno lepoto, ki je onstran vsake lepote. Brez skrivnosti smo omejeni na puhlost zemeljskih stvari.«¹⁶ Človek brez vesti stopi na stranpot in zgreši Očetovo hišo.

Opombe

- ¹ Kardinal John Henry Newman, *Skrivnost Cerkve*, Mohorjeva družba, Celje 1998, 38.
- ² Joseph Ratzinger – Benedikt XVI., *Kommentar zum ersten Kapitel des ersten Teils der Pastoralkonstitution über die Kirche in der Welt von heute »Gaudium et spes«*, v: *Isti, Gesammelte Schriften 7/2*, Herder, Freiburg 2012, 793-862, tu 821.
- ³ Søren Kierkegaard, *Krščanski (na)govori. Prevedel Janez Zupet*, Mohorjeva družba, Celje 2014.
- ⁴ Prim. Andrej Capuder, *Henri Bergson, intuicija in misel*, Mohorjeva družba, Celje 2008, 187-192.
- ⁵ Kardinal John Henry Newman, *Grammar of Assent*, 261.
- ⁶ Kardinal John Henry Newman, *Skrivnost Cerkve*, Mohorjeva družba, Celje 1998, 38.
- ⁷ Prim. Anton Štrukelj, *Življenje iz polnosti vere*, Družina, Ljubljana 1995, 83.
- ⁸ Prim. Karol Wojtila – Janez Pavel II., *Ves sem v Božjih rokah. Osebni zapiski 1962-2003*. Družina, Ljubljana 2015, 164-165.
- ⁹ Kardinal Hans Urs Von Balthasar, *L'Amour seul est digne de foi*, Ed. Montaigne, Aubier 1966, 177-178.
- ¹⁰ Sv. Janez od Križa, *Temna noč*, Družina, Ljubljana 2011, 59.
- ¹¹ Izviri Meništv, *Življenje svetega Antona in življenje svetega Pahomija. Prevod in spremna razprava David Movrin*. Mohorjeva Družba, Celje, 2011, 59.
- ¹² Denis Dupont-Fauville, *L'Eglise Mère chez Henri de Lubac*, Parole et Silence, Pariz 2009, 220.
- ¹³ Kardinal Henri de Lubac, *Paradoxes*, Pariz, Cerf 1999, 167.
- ¹⁴ Tomaž Kempčan, *Hoja za Kristusom. Prevedel Janez Zupet*. Mohorjeva družba, Celje 2011, 3,23,3.
- ¹⁵ Tomaž Kempčan, *n. d.*, 3,23,5-10.
- ¹⁶ Kardinal Robert Sarah in Nicolas Diat, *La Force du silence*, Fayard, Pariz 2016, 189.